

ДЕМОКРАТИЧНА ОПОЗИЦІЯ У ПРОЦЕСАХ РЕФОРМУВАННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (СЕРПЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1989 р.)

Ігор ПІДКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра давньої історії України та архівознавства

У серпні–жовтні 1989 р. опозиція в Україні розгорнула безкомпромісну боротьбу з офіційною владою за лібералізацію республіканського виборчого законодавства. Під масованим тиском “знизу” 1989 р. керівництво КПУ було змушене піти на низку суттєвих поступок у питаннях виборчої процедури. Завдяки цим змінам кандидати від демократичної опозиції (Демократичного блоку) отримали можливість вперше в історії радянської України взяти участь у виборчій кампанії, легально увійти до складу вищого законодавчого органу, задекларувати свою позицію на республіканському рівні й продовжити боротьбу за демократизацію політичної системи й суверенітет.

Ключові слова: виборче законодавство, парламентські вибори, Демократичний блок, Республіканський депутатський клуб України, альтернативний проект, народна опозиція

Процеси *Перебудови* в Радянському Союзі наприкінці 1980-х років призвели до кардинальних змін у політичній структурі суспільства, пов’язаних із ліквідацією командно-адміністративної системи, втратою державно-владних функцій правлячою партією і поетапним переходом влади до Рад народних депутатів. Однією з ключових подій у цих трансформаційних перетвореннях стали вибори народних депутатів СРСР 1989 р., під час яких радянська система, котра впродовж десятиліть свого функціонування принципово не сприймала ідей парламентської демократії, вперше дозволила елементи вільного і змагального виборчого процесу. Наступним етапом реформування існуючого політичного режиму, вже на регіональному рівні, стали вибори до Верховних Рад республік, зокрема, і Української РСР.

Від початку розгортання виборчого процесу в республіці (серпень 1989 р.) опозиційні сили чітко усвідомлювали – забезпечити незворотність перебудовчих процесів у республіці й провести докорінну політичну реформу можна лише через якісну реорганізацію структури і принципів діяльності верховних органів державної влади, що, у свою чергу, могло відбутися тільки внаслідок чесних й прозорих виборів з рівними умовами для всіх їх учасників. Навіть такий палкий прихильник радикальних дій опозиції у протистоянні з комуністичним режимом, дисидент із багаторічним табірним стажем С.Хмара підкреслював важливість парламентського етапу розвитку “демократичної революції”. “Вперше в нашій історії, – зазначав він, – з’явилася можливість здійснити революцію

цивілізованим, мирним, парламентським шляхом. Демократичні сили повинні максимально скористатися з наступних виборів. Головним сьогодні мусить стати боротьба за реалізацію принципу: “Вся влада – демократичним Радам на всіх рівнях”¹. Високу ціну майбутньої виборчої кампанії добре розумів і партапарат, який, задіявши всі важелі державної машини, теж готувався до виборів.

То ж не випадково у республіці влітку–восени 1989 р. загострилося політичне протистояння влади й опозиції, головні політичні баталії якого розгорнулися навколо розробки й ухвалення проектів законів про вибори народних депутатів Української РСР і депутатів місцевих Рад².

Зміна політичних реалій у країні й поступове зміщення центру влади з компартійних кабінетів у коридори представницьких органів, спонукало республіканське керівництво до випрацювання таких виборчих законопроектів, які б забезпечили гарантовану перемогу провладним кандидатам на парламентських виборах, і дозволили, у такий спосіб, втримати контроль над суспільством. З цією метою планувалося задіяти весь арсенал засобів, апробованих ще під час загальносоюзної виборчої кампанії 1988 р.: зберегти квоти від громадських організацій, задіяти механізм окружних комісій, забезпечити, по можливості, безальтернативність вибору і запровадити двоступеневий характер представницької системи влади тощо. Так, у робочих варіантах проектів законів про вибори народних депутатів УРСР³, які Президія Верховної Ради надіслала до ЦК Компартії України у квітні–червні 1989 р., йшлося про З’їзд народних депутатів УРСР (у складі 600 депутатів, четверта частина яких мала обиратися від громадських організацій) й діючу на постійній основі Верховну Раду, містилося положення про вибори депутатів від громадських організацій (згодом ці положення таки були включені у проекти виборчих законів)⁴.

Опубліковані на початку серпня 1989 р. проекти виборчих законів – “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”⁵, “Про вибори народних депутатів Української РСР”⁶ і “Про вибори народних депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР”⁷, мали, за задумом влади, чітко регламентувати рамки і процедуру майбутнього виборчого процесу в республіці. Відразу після їх оприлюднення Голова Президії Верховної Ради УРСР В.Шевченко у своєму інтерв’ю зазначила, що “уже перший погляд на опубліковані проекти законів дає підстави твердити, що вони збагатились набутим досвідом, мають помітні відмінності від союзного Закону і того, що досі регламентував вибори до Верховної Ради Української РСР, а також місцевих органів влади”⁸.

Справді, у запропонованому проекті закону про вибори народних депутатів УРСР було усунено низку одіозних норм, які діяли під час виборів до Верховної Ради СРСР й зазнали жорсткої критики і на З’їзді народних депутатів СРСР, і на сесії Верховної Ради СРСР, та й у численних публічних обговореннях на громадському рівні. Наприклад, республіканська влада не ризикнула зберегти сумнівні окружні передвиборчі збори, завдяки яким дуже легко можна було

“відсікти” від участі у виборчому процесі опозиційно налаштованих кандидатів. Статті проектів законів пропонували зменшити квоту представництва зборів виборців за місцем проживання з 500 до 300 осіб⁹, норму представництва від громадських організацій скоротити з 1/3 до 1/4¹⁰, а також зменшити з 650 до 600 осіб кількість народних депутатів¹¹. І тільки. Зате опубліковані законопроекти містили всі інші антидемократичні обмеження союзного Закону. Зокрема, громадські організації (КПУ, республіканський комсомол, профспілки тощо) мали право висувати 150 кандидатів у народні депутати безпосередньо від себе за фіксованими нормами представництва¹²; зберігалась двоступеневість законодавчих органів влади – З’їзд народних депутатів Української РСР обирав Верховну Раду республіки¹³. Одночасно з’явилися нові норми, які могли суттєво ускладнити процедуру реєстрації для незалежних кандидатів. Так, якщо кандидата у народні депутати СРСР міг висунути будь-який трудовий колектив, то, відповідно до проекту республіканського закону, цей колектив мав налічувати не менше 300 осіб¹⁴. Цією нормою закон ставив у нерівноправне становище великі та невеликі трудові колективи (до 300 осіб), оскільки останні не могли висунути свого кандидата в депутати. Ймовірно, що при формулюванні цієї норми розрахунок законодавця полягав у тому, що у республіці діяла порівняно незначна кількість підприємств із числом працюючих понад 300 осіб (на 48 % підприємств республіки працювало менше 300 осіб), що спрощувало контроль за висуненням кандидатів у депутати зацікавленим структурам (зокрема, державним, партійним і адміністративним органам). Антидемократичний за своєю суттю підхід містила й стаття 40 проекту Закону, оскільки передбачала допуск до реєстрації по виборчому округу “будь-яку кількість кандидатів у депутати”, що на практиці могло привести до висунення тільки одного кандидата, а, отже, і до безальтернативних виборів, тобто “виборів без вибору”¹⁵. Ст. 42 передбачала, що кандидат у депутати може бути знятий з реєстрації, якщо його програма не відповідає чинному законодавству Союзу і УРСР. І таких, на перший погляд, дрібних виборчих “лазівок” у запропонованих владою законодавчих ініціативах було багато, і вони, при потребі, могли бути задіяні для “протягування” до парламенту потрібного кандидата і створення у Верховній Раді “керованої більшості”. То ж, насправді, сподівання громадськості на якісне оновлення виборчої практики у республіці у порівнянні з загальносоюзним виборчим процесом 1988–1989 років виявилися марними. За деякими ж параметрами нові законопроекти набули навіть консервативніших рис, ніж відповідні загальносоюзні документи дворічної давнини.

У цей же час проведені фахівцями опитування громадської думки демонстрували високу зацікавленість суспільства процесом зміни виборчого законодавства, його реформування у демократичному ключі. Так, бл. 75 % мешканців республіки у тій чи іншій мірі ознайомилися із офіційним проектом закону про вибори¹⁶, 56–72 % респондентів (залежно від регіону) підтримали процедуру всенародного обрання Верховної Ради, а не З’їздом народних депутатів

України¹⁷, 41–61 % висловилися проти права громадських організацій делегувати фіксовану кількість депутатів¹⁸. У питаннях, що стосувалися організації виборчого процесу, майже 78 % респондентів підтримали формування виборчих комісій на зборах виборців, 52–54 % вважали, що лише виборці мають право оцінювати програму кандидата¹⁹, а норму закону про заборону бойкоту виборів схвалило менше половини опитаних²⁰. Висновки соціологів були однозначними – основні положення проекту мають більше противників, ніж прихильників, тому їх узаконення може викликати додаткову соціально-політичну напруженість у суспільстві²¹. Отже, дані соціологічного зондування (одним із його організаторів виступив ідеологічний відділ ЦК КПУ) підтверджували усвідомлення громадськістю республіки важливості забезпечення вільних виборів як вияву парламентаризму й необхідність демократизації виборчого процесу на всіх його етапах і у всіх проявах.

Антидемократичне спрямування апаратних проектів законів про вибори викликало негативну реакцію не тільки організованої опозиції, а й сколихнуло широкі пласти громадськості, спричинило їх різку суспільну критику. Під тиском демократичного руху навіть контрольовані владою засоби масової інформації (офіційна преса та радіо, й у меншій мірі – телебачення) були змушені (правда, все ж дозвано) надавати трибуну для критичних виступів. Так, у рубриці “Гласно, демократично. Обговорюємо проекти Законів...” газети “Радянська Україна”, органі комуністів республіки, абсолютна більшість(!) дописувачів виступила з критичними зауваженнями і щодо окремих статей проектів законів, і принципів виборчого законодавства в цілому. Не погоджувалися з пропонованими нормами законів і окремі читачі²², і цілі трудові колективи та партійні осередки. Показовим у цьому відношенні є лист-звернення до читацького загалу секретарів первинних партійних організацій Залізничного району м. Сімферополя, у якому зазначалося: “Негативне ставлення у багатьох людей викликає положення про вибори народних депутатів від громадських організацій... Пропонуємо всім членам партії республіки... заявити про відмову від встановленої для партії квоти при виборах народних депутатів і закликати всіх комуністів республіки балотуватися на виборах по територіальних округах”²³. Такі міркування партійних керівників середньої ланки були непоодинокими. Із конкретними пропозиціями щодо вдосконалення виборчого законодавства неодноразово виступав у пресі секретар Ленінського райкому партії м. Львова І. Бегей. Цей партійний лідер вважав хибними законотворчі норми, які передбачали притягнення до відповідальності осіб, що закликають, або агітують за бойкот виборів (ст. 14 проекту Закону); дискримінацію невеликих трудових колективів (до 300 осіб), які за положеннями проекту закону не могли висунути свого кандидата у депутати; пропонував нову редакцію ст. 40 Закону (“До реєстрації по виборчому округу представляється будь-яка кількість кандидатів у депутати, але не менше двох”); висловлювався за право громадських організацій висувати свого кандидата, але обирати його у виборчому окрузі на загальних підставах та ін.²⁴

Значно категоричніші оцінки проектів виборчих законів містили матеріали у непартійних виданнях. Зокрема, Герой Радянського Союзу К.Білокінь із Харкова у своєму дописі до “Літературної України” зазначав: “Уважно прочитав проект закону про вибори... Дивно, як старанно автори цього проекту скопіювали Закон про вибори народних депутатів СРСР. Начебто вони й не чули про його критику при обговоренні, а також на 3’їзді народних депутатів СРСР і на сесії Верховної Ради СРСР”²⁵. У листі до редакції цієї ж газети кандидат юридичних наук Г.Омельченко писав: “Якщо офіційні законопроекти про вибори будуть прийняті у запропонованому варіанті, без видалення відзначених всіма антидемократичних та негативних положень, то це перетворить вибори народних депутатів... на формальність, приведе до найнегативніших наслідків для процесу демократизації і перебудови”²⁶. Своє обурення проектами законів висловлювали громадяни у зверненнях й до владних органів. Виборці м. Миколаєва (обласного – авт.) у листі до Президії Верховної Ради УРСР вказували на недемократичність окремих положень проекту закону, зокрема, про висунення депутатів громадськими організаціями, обрання депутатів Верховної Ради й Голови Верховної Ради на 3’їзді народних депутатів, про обов’язкову відповідність програми кандидата Конституції СРСР і УРСР та чинному радянському законодавству, про покарання осіб, які закликають до бойкоту виборів тощо. “По-суті, всі важливі функції виборчого процесу у – відповідності з запропонованам проектом Закону про вибори – надалі залишаються в руках апарату, що дозволяє йому скеровувати виборчий процес в бажаному напрямі”, – констатували автори листа²⁷.

Слід зазначити, що офіційна преса уникала обговорення на своїх сторінках окремих статей законопроектів (не в останню чергу через потенційну дразливість для суспільства закладених у них ідей), хоча їх законодавче закріплення могло мати значний корелюючий вплив на результати народного волевиявлення. До таких норм відносилося право участі у виборах мешканців інших республік (зокрема, військовослужбовців, які проходили дійсну військову службу на території республіки, біженців, осіб, що перебували на відпочинку чи на лікуванні, у відрядженні тощо). Наслідки реалізації такої норми у ході виборчого процесу обговорювалися лише на сторінках окремих періодичних видань (здебільшого західного регіону), або у ході масових заходів опозиції. Зокрема, на міському мітингу у Львові доцент Львівського політехнічного інституту М.Циців заявив: “Необхідно визначити мінімальний строк проживання на території округу чи республіки, оскільки “гастролери” не мають морального права брати участь у формуванні верховного уряду республіки...”²⁸. Учасники мітингу 2 вересня 1989 р. у цьому ж обласному центрі вимагали внести зміни у ст. 34 проекту про порядок включення громадян у списки виборців, виходячи з того, тимчасово проживаючі на території республіки (туристи, особи, що лікуються та ін.) знати висунутих кандидатів реально не можуть, а також вимагали встановлення у законі цензу осідлості²⁹. На мітингу, організованому Сімферопольським

міськомом Компартії України, було прийнято рішення: врахувати специфіку Криму як курортної зони, й не надавати права голосу відпочиваючим, бо вони не знайомі зі станом справ в області³⁰.

І все ж, судячи з інтенсивності обговорення, у цілому ці питання не привертали особливої уваги суспільства. А даремно. В Україні строкову військову службу проходили бл. 1 млн 200 тис. військовослужбовців, більшість із них (бл. 64 % солдатів і сержантів) було призвано з інших республік СРСР³¹. Одночасно з країн “соціалістичного табору” відбувалося поетапне виведення контингенту радянських військ і частина військовослужбовців залишалася в республіці, де продовжувала службу. Як показав досвід виборів до Верховної Ради СРСР, влада для забезпечення перемоги потрібного кандидата могла використати військовослужбовців (з інших регіонів республіки, чи навіть інших республік СРСР) через їх залучення у період виборів для участі у військових навчаннях, зборах тощо. Зокрема, голова Секретаріату Руху М.Горинь напередодні другого туру виборів повідомляв про проведення у Київській області військових маневрів за участю 200 тис. військовослужбовців, що могло суттєво вплинути на результати голосування³². І навіть, якщо М.Горинь подавав завищені дані про чисельність учасників навчань, все одно їх кількості виявилось б достатньо для створення значної переваги кільком провладним кандидатам. Крім того, трагічні події, спричинені міжнародними конфліктами у Середній Азії та Закавказзі, викликали хвилю біженців із цих республік, значна кількість яких переїжджала в Україну. Тільки 23 січня 1990 р. військово-транспортною авіацією Київського військового округу з Азербайджану було евакуйовано бл. 2 300 біженців (в основному військовослужбовців і членів їх сімей), а вже 24 січня їх чисельність зросла до 3 700 осіб³³. Всього ж лише наприкінці січня 1990 р. в Україну в'їхало більше 10 тис. біженців, які виявили бажання залишитися в Україні й майже 20 тис. осіб перетнули кордон республіки по дорозі в інші регіони СРСР³⁴.

У той же час виборче законодавство інших союзних республік надавало проблемі участі у виборах немешканців республіки принципового значення. Під цим кутом зору, радикальних змін зазнали виборчі закони прибалтійських республік, що, у свою чергу, викликало різко негативну реакцію всесоюзних органів влади й спричинило першу гостру кризу у взаємовідносинах по лінії “республіки – Центр”. Зокрема, в Естонії нові виборчі закони встановили ценз осідлості для учасників виборів і для кандидатування до Рад усіх рівнів, а також запровадили обмеження для участі у виборах військовослужбовців. На ці рішення естонських законодавців миттєво відреагувала Президія Верховної Ради СРСР, яка 16 серпня 1989 р. прийняла указ, що запропонував Верховній Раді Естонської РСР привести зазначені норми законів про вибори у відповідність із Конституцією СРСР³⁵. Однак, невдовзі Верховна Рада вже іншої союзної республіки – Литовської РСР – прийняла постанову, за якою військовослужбовці, призвані на дійсну службу з інших республік, а також військовослужбовці, що прибули у республіку після прийняття Закону про громадянство (листопад 1989 р.) не мали

права брати участі у виборах до республіканського парламенту³⁶. Український законодавець не пішов цим шляхом, і зберіг правову норму про те, що “Громадяни інших союзних республік, які проживають на території Української РСР, користуються виборчими правами на рівні з громадянами Української РСР”, – зазначалося у ст. 6 проекту Закону про вибори³⁷.

Підсумовуючи, можна виокремити низку правових норм, які опозиція вважала абсолютно неприйнятними в офіційних законопроектах про вибори: збереження квоти представництва від громадських організацій; скликання З’їзду народних депутатів УРСР як найвищого органу державної влади, що обирав Верховну Раду УРСР і її Голову (порушув положення Конституції республіки про прямі вибори народних депутатів всіх рівнів)³⁸; встановлення кримінальної відповідальності за заклики, або агітацію за бойкот виборів (ст. 14 проекту Закону); висунення кандидатів тільки від тих трудових колективів, де не менше 300 працюючих; надання права виборчій комісії скасувати реєстрацію кандидата у депутати, якщо його програма суперечить Конституції СРСР, Конституції УРСР, законам СРСР (ст. 45 проекту Закону). Викликали застереження у демократичних сил й інші неоднозначні формулювання й положення Закону, що у підсумку могли вплинути на остаточний результат виборів. Так, зазначалося, що ст. 8 Закону на всіх етапах роботи виборчих комісій (зокрема й при підрахунку голосів на виборчій ділянці) допускала присутність представників органів державної влади, що створювало можливість застосування адміністративного тиску на виборців і роботу комісій; ст. 38 дозволяла висувати кандидатами тих осіб, які не працюють, і не проживають в конкретному виборчому окрузі, але діяльність яких поширюється на територію республіки, області, міста (це положення було явною поступкою вищому республіканському керівництву й обласному “начальству”, якому, як показала практика, “комфортніше” було балотуватися у сільській місцевості, ніж у міських центрах, де вони працювали, й де їх добре знали); ст. 40 передбачала реєстрацію по виборчому округу будь-якої кількості кандидатів у депутати тощо.

Назагал, запропоновані владою проекти не стали кроком до подальшої демократизації суспільства, а виявилися яскравим зразком апаратних підходів у вирішенні політичних проблем республіки. Сутність законотворчих ініціатив влади досить точно охарактеризував секретар партбюро журналу “Всесвіт” Г.Філіпчук: “На жаль, проекти законів... ще дуже недосконалі, в них надто багато недемократичних положень, які не можуть гарантувати народові вільні вибори до парламенту... У тексті проектів законів відчувається дух застою, чиновницьких хитрощів”³⁹.

Окрім критики проекту офіційного виборчого закону, й розгортання акцій “революційного тиску” на владу шляхом численних протестних акцій, опозиційні сили активно включилися в розробку альтернативного виборчого законодавства. Один із варіантів Закону про вибори був підготований членами Республіканського депутатського клубу України (РДКУ), який відіграв важливу роль у

демократизації виборчого процесу. Сам депутатський клуб було створено 12 серпня 1989 р. у Києві в ході наради народних депутатів СРСР – членів Міжрегіональної депутатської групи від України за участю народних депутатів Верховної Ради УРСР. Учасники цієї зустрічі обговорили офіційний проект Закону про вибори, розглянули можливі варіанти удосконалення республіканського виборчого законодавства. Зокрема, йшлося про можливі варіанти дій демократичних сил: відкликання проекту як такого, що не відповідає завданням Перебудови; внесення до проекту змін і доповнень із найпринциповіших позицій; подання на обговорення до Верховної Ради альтернативного проекту закону. Наслідком тривалої дискусії став підсумковий документ за редакцією В.Черняка, який передбачав створення Комісії РДКУ з підготовки альтернативного законопроекту у складі депутатів А.Назаренка, В.Яворівського, Ю.Сорочика, В.Черняка та ін.⁴⁰ 38 народних депутатів – учасників наради, звернулися з відкритим листом до Верховної Ради республіки, в якому сформулювали 5 базових принципів нового виборчого закону: одна людина – один голос, без квот для громадських організацій; прямі, пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР; прямі вибори президента республіки; вибори на альтернативній основі; недопустимість впливу виборчих комісій на формування депутатського корпусу⁴¹. У резолюції наради вказувалося на необхідність прийняття Закону про вибори на республіканському референдумі. Учасники наради закликали трудові колективи “включитися в боротьбу за альтернативний проект Закону про вибори” й вийти 2 вересня на загальнореспубліканський мітинг “За демократичний Закон про вибори”, на якому висловити своє ставлення до виборчого процесу. У випадку неприйняття владою альтернативного проекту резолюція наради закликала бойкотувати вибори і вдатися до страйків⁴².

Категоричність подібних формулювань опозиційних депутатів союзного парламенту від України викликала різку реакцію партапарату. “Рішуче відкидаємо спроби підмінити широкий діалог, конструктивну дискусію щодо проекту Закону нагнітанням напруженості, тиском і залякуванням”, – заявила у відкритому листі група народних депутатів СРСР від Одеської області та народних депутатів Верховної Ради УРСР⁴³. Незважаючи на весь популізм подібних заяв (партапарат постійно вдавався до таких методів політичної боротьби), деякі аргументи державних чиновників звучали переконливо. У своїх виступах В.Шевченко слушно відзначала, що Міжрегіональна група застерігала владу і погрожувала масовими акціями протесту у випадку неприйняття альтернативного проекту закону, у той час коли самого законопроекту ще не існувало⁴⁴. Демократичні сили тільки розпочали підготовку власного варіанту виборчих ініціатив, а на мітингах і у пресі вже лунали заклики їх підтримати, що нагадувало сумнозвісну формулу доперебудовних часів – “не читали, але схвалюємо”. Правдою було те, що опозиція дуже запізнилася з підготовкою свого варіанту закону й це визнавали самі лідери демократичного табору, зокрема М.Попович⁴⁵. Роботу над опозиційним законопроектом було закінчено тільки 2

вересня 1989 р. (майже через місяць після публікації офіційного проекту)⁴⁶. “У ніч з першого на друге вересня, близько третьої години ночі, була поставлена остання крапка в тексті альтернативного проекту Закону про вибори до республіканської та місцевих Рад народних депутатів”, – повідомив учасників мітингу у Києві 2 вересня 1989 р. народний депутат СРСР В. Яворівський⁴⁷. Лише 4 вересня 1989 р. цей законопроект було представлено Президії Верховної Ради УРСР⁴⁸. Серед розробників опозиційного проекту були народні депутати СРСР В. Гришук, А. Назаренко, Ю. Сорочик, В. Черняк, В. Яворівський, А. Ярошинська та юрист-науковець О. Коцюба⁴⁹.

Потужний імпульс процесу демократизації виборчого законодавства надав Установчий з'їзд Народного Руху України, який проходив 8–10 вересня 1990 р. у Києві. Делегати з'їзду обговорили величезний спектр наболілих питань, що хвилювали українське суспільство – від політичних і культурно-мовних проблем до питань, пов'язаних з релігійною і екологічною ситуацією у республіці. Однак, було зрозуміло, що шлях до вирішення всіх цих проблем лежить через завоювання політичної влади в республіці, а отже – через вибори. “У винятково відповідальний момент історії нашої багатонаціональної країни... Рух заявляє про своє існування як об'єднуюча суспільна сила, що бореться не за владу, а за те, щоб влада перейшла до рук демократично обраних Рад”, – говорилося у відозві Установчого з'їзду НРУ⁵⁰. Делегати рухівського форуму негативно характеризували офіційний закон про вибори, вносили власні пропозиції для удосконалення виборчого законодавства. Так, з критичними зауваженнями щодо проектів виборчих законів виступили письменник В. Яворівський⁵¹, юрист С. Головатий⁵², представник Координаційної ради єврейських організацій СРСР Й. Зісельс⁵³, член організації “Зелений світ” А. Артеменко⁵⁴, перший секретар Подільського райкому партії І. Салій⁵⁵ та ін. делегати. Конкретні пропозиції щодо альтернативного варіанту Закону про вибори зробив народний депутат СРСР С. Конєв. Зокрема, він запропонував не скликати З'їзд народних депутатів і перетворити Верховну Раду на постійнодіючий парламент, проводити вибори виключно на альтернативній основі, скасувати повноваження виборчих комісій, здійснювати ідеологічну цензуру програм кандидатів, надати право висунення кандидатів усім без винятку трудовим колективам й зборам виборців за місцем проживання (не менше 100 осіб), закріпити за Верховною Радою виключне право на скасування депутатського імунітету, визнати антидемократичними вибори від громадських організацій тощо⁵⁶. Резолюція з'їзду “Про майбутні вибори у республіці” врахувала більшість пропозицій делегатів й схвалила основні положення альтернативного Закону про вибори. З'їзд НРУ відзначив, що окремі положення офіційних законопроектів спрямовані на гальмування перебудови в Україні, віднісши до них наступні: вибори від громадських організацій; надання окружним комісіям права на добір кола кандидатів шляхом оцінювання їх платформи; двоступінчатість вищого представницького органу; формування напівпрофесійної Верховної Ради; обмеження права установ на висування

кандидатів у залежності від їхнього кількісного складу; обмеження форм агітації та їхнього фінансування; заборона агітації за бойкот виборів тощо⁵⁷. На з'їзді пройшла поправка до резолюції делегата від УГС С.Хмари з вимогою до влади опублікувати альтернативний проект у республіканській і обласній пресі, а у разі відмови – зайнятися підготовкою і організацією страйкових комітетів на місцях⁵⁸. Однак, наприкінцевому варіанті документу, опублікованому у “Літературній Україні”, цієї радикальної вимоги до владних органів вже не виявилось⁵⁹. Ймовірно, на цей момент і в опозиції, а згодом побачимо, і у владі, з'явилися групи, які пробували реалістичніше оцінювати межі свого впливу на суспільні процеси і, що важливо, були схильні до прийняття компромісних політичних рішень.

Багатотисячні мітинги по всій республіці, резолюція Установчого з'їзду НРУ й заклики до страйку змусили владу відреагувати на вимоги опозиційних сил. Вже 15 вересня 1990 р. проект, підготований опозицією, надрукувала “Радянська Україна” і “Правда України”. Публікація проекту альтернативного закону у республіканській пресі значно розширила поінформованість громадськості, дозволила посилити тиск на владу для демократизації виборчого законодавства, й одночасно свідчила про зростання впливу опозиційних сил.

Запропонований РДКУ проект закону передбачав радикальні зміни у всій виборчій системі республіки. Головними засадами цієї трансформації розробники вважали незалежність і свободу реалізації виборчих прав, всезагальність, рівність, пряме виборче право, таємницю голосування, демократичність, альтернативність, підконтрольність народів, юридичну відповідальність тощо (ст. 1–11 проекту Закону). Законопроект містив положення про механізм формування і діяльність депутатського корпусу (ст. 24–27) та З'їзду повноважних представників народовладдя УРСР, визначав структуру Верховної Ради та її функції, встановлював відповідальність за порушення виборчого законодавства, регламентував обрання президента республіки й Конституційного Суду (ст. 42–44) та ін. Відповідно до цього проекту систему представницьких органів влади складали депутати місцевих Рад, Верховної Ради УРСР і Союзу РСР від України, а також Голова Верховної Ради УРСР (президент республіки). Закон містив норму про прямі вибори депутатів З'їзду повноважних представників Української РСР і Голови Конституційного Суду УРСР⁶⁰.

Після публікації альтернативного законопроекту владні органи прогнозовано піддали критиці його основні положення. Так, окремі норми закону зазнали нападок на тій підставі, що вони укладені без урахування існуючої політичної системи республіки, практики формування та взаємодії державних органів і суперечать основним положенням Конституції СРСР і Конституції УРСР. У ЦК Компартії України гостре неприйняття викликали положення опозиційного проекту про всенародне обрання президента республіки, “ценз осідлості” для виборців, “дискримінація” молоді (ст. 3 проекту закону допускала обрання депутатом лише при досягненні кандидатом 21 року), пропозиція про створення

виборчих фондів, “що веде до їх (кандидатів – авт.) нерівності” та ін. Висновок партійних органів щодо законодавчих ініціатив демократичних сил був однозначним і безапеляційним: “...Альтернативний проект є кроком назад у порівнянні навіть із сьогодні діючим законом”⁶¹. Схожу оцінку у партійній пресі опозиційному проекту давали депутати ВР СРСР і УРСР та місцевих Рад⁶², керівники виконавчої влади, правознавчі академічні установи тощо. Зокрема, як спробу об’єктивного фахового аналізу альтернативного закону з точки теоретичної і практичної юриспруденції представив у пресі свій експертний висновок Інститут держави і права АН УРСР. Проте, вже сам заголовок статті, під яким матеріал публікувався (не кажучи вже про зміст висновків рецензентів), націлював читача на негативне сприйняття неофіційного законопроекту⁶³.

Слід відзначити, що рівень критичної спрямованості матеріалів у різних партійних виданнях суттєво відрізнявся. Так, підбірки публікацій у газеті “Радянська Україна” свідчили швидше про замовчування теми опозиційних ініціатив, ніж про цілеспрямовану кампанію дискредитації законодавчих пропозицій демсил. За весь період обговорення законопроектів (серпень–жовтень 1989 р.) у друкованому україномовному органі комуністів республіки опубліковано лише один негативний відзив про альтернативний закон⁶⁴. З чотирьох незалежних фахових рецензій, що з’явилися у виданні – одна містила схвальні відгуки, друга – критичну оцінку положень закону⁶⁵, а дві інші – відзначали і сильні сторони законопроекту, і вказували на дискусійність окремих його положень⁶⁶. Дописувач Т. Гавриш, секретар виконкому районної ради з Рівненщини, пропонував об’єднати два закони (альтернативний і офіційний) й на їх базі проводити вибори, оскільки “...відчувається, що обидва законопроекти продиктовані бажанням, щоб до нового складу Рад республіки були обрані люди високих ділових і моральних якостей, які здатні мудро вирішувати життєві проблеми”⁶⁷. В іншій, значно критичнішій тональності, були витримані матеріали щодо законодавчих ініціатив опозиції у виданні “Правда України”. Упродовж всього періоду обговорення у партійній газеті альтернативний проект зазнав критики в цілому, і піддавались сумніву, а інколи абсолютно неаргументованим нападкам, його головні положення⁶⁸. Позицію партійно-державних органів щодо альтернативного законопроекту точно висловив у виступі в пресі секретар київського облвиконкому І. Сидоренко: “Проект не відповідає вимогам, які пред’являються до такого роду документів”, і його положення “не дозволять організувати вибори депутатів верховного органу влади”⁶⁹.

У підсумку альтернативний закон про вибори отримав схвальні відгуки і у суспільстві (про що свідчили резолюції числених мітингів, які відбували майже у всіх регіонах країни)⁷⁰, і серед незалежних фахівців. Так, вчені-юристи Є. і Л. Харитонові з Одеси зазначали, що “...запропонований проект значно переважає надруковані раніше проекти законів про вибори”⁷¹. У відкритому листі до РДКУ ректор Київського держуніверситету В. Скопенко заявив, що хоча альтернативний проект містить “чимало спірних, а то й невірних положень”, але

саме його слід покласти в основу закону про вибори⁷². Така позиція ректора столичного університету мала вагоме підґрунтя, оскільки за результатами опитування 71,4 % викладачів і студентів КДУ підтримали альтернативний проект і тільки 7,7 % – офіційний⁷³.

Опозиційні сили для обнародування своєї позиції щодо виборчого процесу, пропагування власних ідей, і з метою тиску на владу широко використовували активні форми політичної боротьби – мітинги, демонстрації, пікетування, голодування тощо. “Мітингова стихія”, яка охопила республіку з початку 1989 р., після опублікування офіційних проектів законів про вибори спалахнула з особливою силою. Санкціоновані й несанкціоновані заходи опозиції відбувалися у Києві, Львові, Донецьку, Тернополі, Івано-Франківську, Житомирі, Луцьку, Рівному та багато ін. містах республіки. Зокрема, 27 серпня 1989 р. учасники шахтарського мітингу “Уроки страйку і майбутні вибори народних депутатів УРСР” у Донецьку, який організували страйком шахти ім. Засядька і оргкомітет клубу виборців “За демократичні вибори”, звернулися з листом до Президії Верховної Ради УРСР та Верховної Ради УРСР, в якому засудили офіційний проект Закону про вибори і вимагали зміни деяких його статей⁷⁴. Резолюція мітингу вказувала на необхідність скасування ст. 6 Конституції СРСР, висловлювала недовіру В. Щербицькому, В. Шевченко, В. Масолу та першому секретарю Донецького обкому А. Виннику й закликала до бойкоту виборів і акцій громадського протесту у випадку прийняття антидемократичних виборчих законів⁷⁵. Мітинги із засудженням офіційного законопроекту про вибори та підтримкою альтернативного відбулися 2 вересня у Києві, Сімферополі, Донецьку, Тернополі, Івано-Франківську та ін. містах. Зокрема, у Львові була прийнята резолюція про бойкот виборів і політичний страйк у разі прийняття офіційного законопроекту⁷⁶. Мітинги з подібними вимогами відбулися 15 жовтня знову ж таки у Львові⁷⁷ та в Житомирі⁷⁸. Львів’яни підтримали альтернативний проект й заявили, що “виборами повинні займатись не партійні комітети, не профспілкові організації, не адміністрація, а громадські комітети по виборах”⁷⁹. На мітингу була прийнята резолюція про бойкот виборів і політичний страйк у випадку неприйняття альтернативного закону⁸⁰.

У вересні–жовтні 1989 р. хвиля протестних акцій охопила всю республіку. Керівники правоохоронних органів республіки відзначали, що “за дев’ять місяців нинішнього року (1989 р. – І. П.) у республіці відбулося 724 масові заходи, з яких 338 були несанкціонованими. А за двадцять днів жовтня з 125 таких заходів майже половина проводилася без дозволу виконкомів місцевих Рад, тобто з порушеннями закону”⁸¹. Загалом у ході своєї “мітингової війни” з владою опозиція організувала 1200 мітингів, в яких взяли участь бл. 12 млн осіб⁸².

Всезростаюча лавина протестних акцій, у своїй переважаючій більшості, мала односторонню спрямованість – велася тільки проти державно-партійних органів (читай – партапарату). Владні структури неодноразово намагалися перехопити ініціативу в опозиційних сил і проводили свої масові заходи. Так, 16 вересня

1989 р. у Києві відбувся загальноміський мітинг під гаслом “В інтернаціональній єдності і згуртованості – успіх перебудови”. Учасники мітингу прийняли звернення, яке оголосив віце-президент АН УРСР В. Кухар. У зверненні говорилося: “На думку киян, необхідні рішучіші, послідовні заходи і дії проти сил, які дестабілізують обстановку в країні, підривають основи нашого ладу, провокують безпорядки. До тих, хто не рахується з вимогами закону, час уже застосувати і владу”⁸³. Однак, слід відзначити, що публічні акції влади не йшли у ніяке порівняння з масовістю і емоційним накалом мітингів опозиції. На багатотисячних ж акціях опозиції відстоювати власну ідеологічну позицію відважувалися далеко не всі партійні керівники. Представникам партійних органів, які звикли до кабінетної роботи, було непросто вести публічну полеміку з представниками опозиції, для яких ручний мегафон у цей період став чи не найважливішим атрибутом політичної діяльності. З цього приводу завідувач ідеологічного відділу Тернопільського обкому партії констатував, що “частина партійних ідеологічних працівників виявила невміння вести дискусію, ефективно впливати на людей, зокрема, в нестандартних ситуаціях”⁸⁴. Власкор “Радянської України” у своєму звіті про хід загальноміського мітингу у Хмельницьку й участь у ньому партапаратників повідомляв: “Аж до виголошення резолюції не виступив жоден працівник обкому чи міськкому партії. І лише тоді сміливість викликати вогонь на себе проявив В. Карачун, завідуючий ідеологічним відділом. Вийшов він на трибуну останнім. Але було вже пізно. У котрий вже раз”⁸⁵. Згодом Л. Кравчук визнавав, що партапарат так і не зумів опанувати таку форму політичної боротьби як мітинг.

Наслідком загострення політичної ситуації стала заява В. Щербицького про відставку з найвищого партійного поста в республіці. 28 вересня 1989 р. відбувся Пленум ЦК КПУ (брав участь і Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов), на якому з двох кандидатур (С. Гуренко і В. Івашко) на основі таємного голосування першим секретарем Компартії було обрано В. Івашку⁸⁶.

Нове керівництво республіки, змушене рахуватися і з ходом демократичних змін в інших республіках, і наростанням опозиційного руху в самій республіці, пішло на низку суттєвих поступок у питаннях лібералізації процедури майбутніх виборів. Так, Комісія із законодавчих передбачень рекомендувала Верховній Раді УРСР: відмовитись від прямого делегування депутатів від громадських організацій та скликання З’їзду народних депутатів; провести прямі вибори депутатів Верховної Ради й вносити до бюлетеня для голосування не менше двох кандидатур; відредагувати ст. 45 таким чином, щоб відмінити реєстрацію кандидата мав лише Верховний Суд тощо⁸⁷.

6 жовтня 1989 р. на заключному засіданні робочих груп, створених Президією Верховної Ради УРСР для узагальнення пропозицій і зауважень до проектів законів, зазначалося, що на розгляд надійшло 232.220 пропозицій і зауважень до документів з питань виборів, з них, майже в 25 % пропозицій проекти законів схвалено в цілому, а в решті – висловлені доповнення, зміни і поправки до окремих

розділів, статей, положень. Учасники засідання відзначали, що більшість громадян заперечували право окружних виборчих комісій скасовувати рішення про реєстрацію кандидата в депутати, якщо його передвиборча програма суперечить Конституції СРСР і Конституції УРСР, зауваження і поправки стосувалися виборчих прав громадян інших союзних республік, вікового цензу і цензу осілості виборців та кандидатів у депутати, висування кандидатами громадян, чия діяльність поширюється на територію республіки, області, міста тощо⁸⁸. Після узагальнення і доопрацювання проектів Президія Верховної Ради запропонувала на розгляд сесії документи, в яких було виключено положення про З'їзд народних депутатів УРСР, за Верховною Радою визнавався статус найвищого органу влади в республіці, не передбачалось обрання депутатів безпосередньо від громадських організацій, встановлювалась норма реєстрації по округах не менше двох кандидатів у депутати тощо. Одночасно, члени Президії відхилили норму про вибори президента Української РСР, обрання голови Верховної Ради та голів місцевих Рад прямим голосуванням⁸⁹.

Крім офіційних проектів законів до Президії Верховної Ради надійшло 7 альтернативних проектів⁹⁰. Зокрема, один із них – проект Закону Української РСР “Про вибори депутатів Верховної Ради УРСР” був підготований авторською групою за участю Львівського міського комсомолу та Товариства Лева й поданий до Президії Верховної Ради народним депутатом СРСР І. Вакарчуком⁹¹.

У день відкриття сесії Верховної Ради 25 жовтня 1989 р. будинок парламенту вперше за багато років було оточено численним кордоном міліції, оскільки влада побоювалась протестних акцій опозиції. Опозиційні депутати – члени РДКУ, вважаючи, що обрана ще в доперебудовні часи Верховна Рада не зможе ухвалити демократичний закон, на своєму робочому засіданні напередодні сесії прийняли рішення домагатися демократизації виборчого законодавства всіма доступними засобами. Найперше, не дивлячись на попередження одного із начальників київського МВС, що влада не допустить пікетування сесії, народні депутати СРСР (10 осіб) спільно з представниками секретаріату Руху розгорнули біля приміщення Верховної Ради плакати з написами: “Виборчі комісії вибирати, а не призначати!”, “Цензурі виборчих комісій – ні!” та ін.⁹² Основна ж боротьба за узаконення загальнодемократичних принципів виборчого законодавства мала розгорнутися під час розгляду процедурних питань і у ході постатейного обговорення документів уже безпосередньо у сесійному залі.

За три пленарні дні десята сесія мала розглянути весь пакет законодавчих актів, що стосувалися майбутніх виборів – Закон Української РСР “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, Закон “Про вибори народних депутатів Української РСР” і Закон “Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР”⁹³, а також ухвалити закон “Про мови”, який викликав не менший суспільний резонанс. Початок роботи сесії продемонстрував, що процедура розгляду законопроектів відбуватиметься за сценарієм доперебудовних часів – депутати схвально відгукувалися про

офіційні законопроекти і, здебільшого, давали негативні оцінки законодавчої ініціативи опозиції. Так, народні обранці В. Желіба, М. Малий, Є. Титаренко, В. Образ та ін. виступили із критикою положень альтернативного проекту, називаючи його “кроком назад” у створенні виборчого правового поля. Депутат В. Гуртовий зазначав: “Дивно, що навколо так званого альтернативного законопроекту почався справжній ажіотаж з боку всяких народних рухів і фронтів. Не розумію, від імені якого народу вони виступають... Вважаю, що запропонований набір суперечливих, непослідовних пропозицій, які не угоджуються одна з одною, назвати проектом просто не можна”⁹⁴. У більшості виступів аналіз опозиційного законопроекту закінчувався висновками, які підсумував депутат О. Санін: “Ці пропозиції не відповідають вимогам сьогодення і не можуть бути прийняті”⁹⁵.

Не маючи змоги процедурно вплинути на прийняття рішень на сесії (пропозицію народного депутата СРСР Ю. Кольцова надати депутатам союзного парламенту від України право ухвального голосу Верховна Рада відхилила), демократично налаштовані депутати намагалися відстоювати ті ключові принципи, з якими свого часу виступив РДКУ, і які були закладені в опозиційному виборчому законі. Депутат В. Гришук закликав парламентаріїв дотримуватися фундаментальних засад демократичної виборчої системи, зазначивши, що за такий підхід висловлюються більшість виборців⁹⁶. Народні депутати СРСР від РДКУ піднімали й інші питання. Так, на недопустимість участі у виборах громадян, які тимчасово проживають на території республіки, наголошували депутати Л. Сандуляк, Р. Братунь, Ю. Сорочик, А. Назаренко⁹⁷. Народний депутат В. Гришук підкреслював, що кандидатом у народні депутати УРСР можуть висуватися тільки громадяни, які проживають або працюють в Україні⁹⁸.

Спроба опозиційних кандидатів лібералізувати законопроекти під час їх постатейного обговорення нашоувалася на протидію комуністичної частини парламенту й спричинила протистояння на сесії. З цього приводу депутат Ю.Щербак зазначив: “Ми, народні депутати СРСР, вже якось звикли сперечатися, дискутувати, відходячи від т.зв. одностайності, терпляче шукати істину, і декого дратувало, що ці принципи ми принесли в зал засідань”⁹⁹. Нагнітання пристрастей під час сесії свідчив, що дискусія як норма парламентської роботи розцінювалася керівництвом Верховної Ради як спроба “тиску” на політичних опонентів. Голова Президії Верховної Ради В.Шевченко звинуватила народних депутатів СРСР у нав’язуванні своєї думки депутатам законодавчого органу республіки й заявила: “Вислухати можна, але рішення приймати депутатам Верховної Ради, їм і нести відповідальність за це рішення”¹⁰⁰. Категоричність, з якою провладна більшість відкидала всі ініціативи опонентів свідчили про одне – ні спроба внести на розгляд сесії альтернативний законопроект, ні хоча б підкорегувати офіційні законопроекти, вже схвалені Президією Ради, успіху не матимуть. Більше того, на сесії почали лунати пропозиції, які демонстрували неоконсервативні підходи до реформування виборчої системи як однієї із ключових складових політичної реформи. Так,

депутати Л. Нікіфоров, В. Ільїн, К. Ситник, Б. Кожанов пропонували відновити “ленінські принципи соціалізму” й обирати частину народних депутатів від трудових виробничих колективів прямим і таємним голосуванням. Це співпадало з концепціями створеного у липні 1989 р. Об’єднаного фронту трудящих, який виступав з ультраконсервативних позицій і закликав “замінити буржуазні парламенти Радами” та провести вибори народних депутатів “на основі виробничих одиниць”¹⁰¹.

Такі пропозиції не тільки викликали різке несприйняття у демократичних депутатів (зокрема, з цього приводу взяв слово народний депутат СРСР Д. Павличко)¹⁰², але виявилися надто консервативними навіть для керівництва ЦК КПУ, яке було змушене рахуватися із наростанням опозиційного руху в республіці. Про це свідчило хоча б те, що у остаточному варіанті законопроектів було враховано принципові вимоги РДКУ. Зрештою, компромісну налаштованість партійно-державної верхівки республіки на завершальному етапі законотворчого процесу визнавали і демократичні лідери. Так, голова Української екологічної асоціації “Зелений світ” Ю. Щербак зазначав: “Багато хто свій запал спрямував проти альтернативного проекту, якимось не помітивши, що фактично всі положення альтернативного проекту вже перейшли до офіційного... Скажу, дуже мудро вчинили Президія Верховної Ради України, керівництво республіки, які, зрозумівши настрої людей, врахували це, зробивши хороший вибір. Той закон, який ми зараз приймаємо... буде один із з найдемократичніших”¹⁰³.

Закон про вибори було схвалено вже на вранішньому засіданні 27 жовтня 1989 р. Поспішність, з якою Верховна Рада розглядала проекти законів про вибори (їх обговорення сумарно тривало один пленарний день!), викликала невдоволення громадськості республіки. 26 жовтня у Львові відбувся мітинг, учасники якого звернулися до Верховної Ради з вимогою розглянути альтернативний проект і закликали до одноденного страйку. Наступного дня попереджувальний страйк відбувся на головних підприємствах об’єднань “Автонавантажувач”, “Конвеєр”, заводах “Орбіта” та ін.¹⁰⁴

Попри всі зусилля демократичних сил у парламенті альтернативні проекти закону про вибори так і не були представлені, а сам процес постатейного обговорення офіційних законопроектів пройшов за зазделегідь запланованим сценарієм. Однак, загальнополітична ситуація у країні, гостра суспільна дискусія у республіці навколо питань лібералізації процедури виборів й масований тиск “знизу” на партійно-бюрократичний апарат, спонукали законодавців врахувати вимоги опозиційних сил. Зрештою, парламентарі включили до нових законодавчих актів чотири з п’яти принципів, які відстоювали опозиційні сили, окрім прямих виборів Президента республіки, тим більше, що за Конституцією УРСР такої посади не існувало.

Таким чином, з одного боку, боротьба опозиції змусила владу піти на суттєві поступки, з іншого, і в оновленому ЦК Компартії України, і в Президії Верховної Ради знайшлися сили, які виявили розуміння тенденцій розвитку суспільних

процесів, і, враховуючи стан громадської думки, підтримали компромісне рішення щодо виборчого законодавства. “Цей закон є прикладом досягнення розумного компромісу...” – підкреслював Ю.Щербак¹⁰⁵.

Завдяки реформуванню і лібералізації республіканського законодавства про вибори кандидати від опозиції отримали можливість вперше у радянський період історії України поборотися за доступ до важелів реальної державної влади у республіці; по-друге, масштабна діяльність опозиційних сил з розширення впливу на офіційну владу мобілізувала їх потенційних прибічників, сприяла зростанню масовості й політизованості демократичного руху, залученню його учасників до активної участі в процесах трансформації політичної системи; по-третє, у ході підготовки і проведення різноманітних позапарламентських акцій опозиція зміцніла організаційно, освоювала й випробовувала все нові форми й методи протидії правлячому режимові; по-четверте, набутий опозиційними силами політичний, пропагандистський і організаційний досвід політичного протистояння з офіційною владою під час передвиборчої кампанії був задіяний Демблоком у ході парламентських виборів 1990 р., використаний у наступні роки для здобуття і відстоювання республіканського суверенітету.

Зусиллями і демократичних структур, і українського суспільства в цілому, вибори 1990 р. стали найдемократичнішими виборами в історії радянської України. Оцінюючи їх перебіг, один із лідерів тогочасної опозиції Л.Лук’яненко зазначив: “Вперше вибори проходили на багатомандатній основі і множинності програм кандидатів. Хоча вибори все ж були далекі від істинного демократизму, однак вони дали змогу якійсь конкуренції...”¹⁰⁶. Категоричнішим в оцінці характеру виборчої кампанії 1989–1990 років був один із чільних представників Демплатформи у КПУ В.Філенко, який назвав ці вибори “фактично, єдиними демократичними виборами у нашій державі”¹⁰⁷. Цікаво, що співзвучну оцінку виборчим перегонам 1990 р. пізніше дав і один із тодішніх керівників Компартії України Л.Кравчук: “Головною подією 1990 року стали перші демократичні вибори до Верховної Ради...”¹⁰⁸.

За новим виборчим законодавством вибори депутатів Верховної Ради відбулися у неділю, 4 березня 1990 р., й ознаменували собою початок становлення парламентаризму в Україні.

DEMOCRATIC OPPOSITION IN THE REFORMATION PROCESSES

OF THE ELECTORAL LAW OF THE UKRAINIAN SSR (AUGUST–OCTOBER 1989)

Ihor PIDKOVA

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ancient History and Archival Studies

In August–October of 1989, the oppositional forces in Ukraine started uncompromising struggle against the official authorities for the liberalization of the electoral law. Under the pressure of the opposition the leadership of the Communist Party of Ukraine took a number of concessions. Due to changes in the electoral law, candidates from the opposition (Democratic Block) took part in the elections for the first time in the history of Soviet Ukraine. They were elected to parliament and as deputies continued their struggle for democratization of political system and sovereignty Republic.

Key words: electoral law, parliament, elections, opposition.

¹ Невиголошений виступ С. Хмари на мітингу, присвяченому Дню Соборності України (21 січня 1990 р.). “Бужани”. Незалежний прес-центр Червонограда, лютий 1990, № 1, С. 4.

² У статті розглядаються аспекти, пов’язані з виборами народних депутатів Верховної Ради Української РСР.

³ Для підготовки нового виборчого законодавства Президія Верховної Ради УРСР 10 серпня 1988 р. створила робочу групу, яка складалася з 19 осіб, зокрема 13 докторів наук. Серед них були: директор Інституту економіки, віце-президент АН УРСР акад. І.Лукінов, член.-кор. АН УРСР І.Курас, доктори наук Н.Козюбра, І.Бутко та ін. //“З відповідальністю перед народом”. Інтерв’ю В.Шевченко, Радянська Україна, 25 серпня 1989, № 195 (20 596), С. 3.

⁴ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ, 1994, С. 200.

⁵ Закон Української РСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 5 серпня 1989, № 179 (20 580), С. 1–2.

⁶ Закон Української РСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 6 серпня 1989, № 180 (20 581), С. 3–5.

⁷ Там само. С. 5–6.

⁸ “Народ обере гідних”. Інтерв’ю Голови Президії Верховної Ради УРСР В.Шевченко, Радянська Україна, 12 серпня 1989, № 185 (20 586), С. 3.

⁹ Закон Української РСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 6 серпня 1989, № 180 (20 581), ст. 38, С. 4.

¹⁰ Закон Української РСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 5 серпня 1989, № 179 (20 580), ст. 84, С. 1.

¹¹ Там само. Ст. 89. С. 2.

¹² Норми представництва громадських організацій при виборах народних депутатів Української РСР були зазначені у статті 18 проекту закону “Про вибори народних депутатів Української РСР”, зокрема: від Комуністичної партії України – 20 депутатів; від професійних спілок – 20 депутатів; від Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України – 20; від жіночих рад, об’єднаних Республіканською радою жінок – 18 депутатів; від організацій і ветеранів війни та праці – 18 депутатів; від кооперативних організацій (колгоспів і споживчих товариств) – 18 депутатів тощо // див. Закон Української РСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 6 серпня 1989, № 180 (20 581), ст. 18, С. 3.

- ¹³ Закон Української РСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 5 серпня 1989, № 179 (20 580), ст. 98 і 100, С. 2.
- ¹⁴ Закон Української РСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” (Проект), “Радянська Україна”, Радянська Україна, 6 серпня 1989, № 180 (20 581), ст. 38, С. 4.
- ¹⁵ Там само. Ст. 40. С. 4.
- ¹⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П-3 (Львівський обком Компартії України), оп. 62, спр. 521 /Інформація про соціологічне дослідження щодо відношення населення республіки до деяких положень Закону про вибори і про відношення до Народного руху України за перебудову від 2 жовтня 1989 р., арк. 89.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само..
- ¹⁹ Там само. Арк. 90.
- ²⁰ Там само. Арк. 93.
- ²¹ Хмелько В., Паніотто В. Яких законів про вибори сподіваємося, Радянська Україна, 24 жовтня 1989, № 224 (20 645), С. 3.
- ²² Стрільчик В. “Обмежень не повинно бути”, Радянська Україна, 15 серпня 1989, № 187 (20 588), С. 1.; Полякова К. Потрібні уточнення, Радянська Україна, 15 серпня 1989, № 187 (20 588), С. 1.; Лупченко І. Потрібні уточнення, Радянська Україна, 18 серпня 1989, № 190 (20 591), С. 1.; Василенко В. Плюси і мінуси, Радянська Україна, 26 серпня 1989, № 196 (20 597), С. 1.; Стріха М. Радє і турбує, Радянська Україна, 22 серпня 1989, № 193 (20 594), С. 1.; Грамотій І. Підійти вдумливо”, Радянська Україна, 29 серпня 1989, № 198 (20 599), С. 1.; Широносів А. Неповний крок, Радянська Україна, 14 вересня 1989, № 211 (20 612), С. 1.; Харченко М. Не проспати б, Радянська Україна, 3 жовтня 1989, № 227 (20 628), С. 1.
- ²³ Варто прислухатися. Лист секретарів первинних партійних організацій Залізничного району Сімферополя. Радянська Україна, 3 жовтня 1989, № 227 (20 628), С. 1.
- ²⁴ Бегей І. Вірю у мудрість виборців, Вільна Україна, 20 серпня 1989, № 180 (12 712), С. 1.; Бегей І. Слово за виборцями, Ленінська молодь, 22 серпня 1989, № 100 (6207), С. 1 та ін.
- ²⁵ Андреева В. Кому не байдуже наше майбутнє, Ленінська молодь, 7 вересня 1989, 107 (6214), С. 1.
- ²⁶ Крутосходини демократизації. Обговорюємо альтернативний законопроект. Літературна Україна, № 39 (4344), 28 вересня 1989, С. 2.
- ²⁷ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 755 /Лист виборців м. Миколаєва до Президії Верховної Ради Української РСР і народних депутатів Української РСР. Матеріали Львівського обласного комітету Компартії України, арк. 108.
- ²⁸ Циців М. Відповідати духу революційної перебудови, Вільна Україна, 18 серпня 1989, № 158 (12 710), С. 1.
- ²⁹ Гнатів Г. Будьмо відповідальні за свої слова, Вільна Україна, 7 вересня 1989, № 171 (12 723), С. 3.
- ³⁰ Дмитренко І. Мітинги: спроба вдалася, Радянська Україна, 3 вересня 1989, № 203 (20 604), С. 3.
- ³¹ Див.: З’їзд СОУ – у листопаді. Інтерв’ю із заступником голови Співки офіцірів України В.Чечилом, Народна газета, жовтень 1991, № 11(19), С. 5; Можливий новий переворот. Будьмо пильними! Ратуша, № 122 (159), 13–14 листопада 1991, С. 1.
- ³² Інформатор-11. Щотижнева хроніка пресової служби УГС 15 березня 1990 р. Випуск 11 (67), С. 2.
- ³³ Інформація РАТАУ. Чужої біди не буває, Радянська Україна, 25 січня 1990, № 20 (20 720), С. 1.
- ³⁴ Янюк Л. Прийняли як рідних, Радянська Україна, 30 січня 1990, № 24 (20 724), С. 3; Інформація РАТАУ. Україна приймає біженців, Радянська Україна, 31 січня 1990, № 25 (20 725), С. 1.
- ³⁵ Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про невідповідність Конституції СРСР деяких положень Закону Естонської РСР “Про внесення змін і доповнень до Конституції Естонської РСР” і Закону Естонської РСР “Про вибори місцевих Рад народних депутатів Естонської РСР”, Радянська Україна, 18 серпня 1989, № 190 (20 591), С. 1.

³⁶ В нынешней избирательной кампании не будет ни победителей, ни побежденных, Согласие, Издание Литовського движения за перестройку. 19–25 февраля 1990, № 8(30), С. 1.

³⁷ Закон Української РСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” (Проект), Радянська Україна, 6 серпня 1989, № 180 (20 581), ст. 6, С. 3.

³⁸ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.), Хрестоматія з історії держави і права (За ред. В.Д.Гончаренка), Видавничий дім “ЮРЕ”, Київ, 2000, т. 2, С. 580.

³⁹ Філіпчук Г. Цивілізованій державі – цивілізовані закони, Літературна Україна, 21 вересня 1989, № 38 (4343), С. 2.

⁴⁰ “Програму дій вироблено”. Інтерв’ю народного депутата СРСР Ю.Сорочика, Ленінська молодь, 15 серпня 1989, № 97 (6204), С. 1.

⁴¹ Відкритий лист народних депутатів СРСР від України до депутатів Верховної Ради Української РСР, Трибуна. Інформаційний вісник Українського М.К., 15–31 серпня 1989, № 4, С. 2.

⁴² “Програму дій вироблено”. Інтерв’ю народного депутата СРСР Ю. Сорочика, Ленінська молодь, 15 серпня 1989, № 97 (6204), С. 1.

⁴³ “Хіба це дискусія?”. Відкритий лист народних депутатів СРСР від Одеської області і групи народних депутатів Верховної Ради УРСР до Міжрегіональної групи народних депутатів СРСР, Радянська Україна, 3 вересня 1989, № 203 (20 604), С. 1.

⁴⁴ Шевченко В.: “Демократизація – це самодисципліна, організованість, відповідальність”, Радянська Україна, 2 вересня 1989, № 202 (14 368), С. 1.

⁴⁵ Попович М. Дух і мораль. Доповідь на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову, “Три дні вісімдесят дев’ятого”. Матеріали Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову. Київ: Українська енциклопедія, 2009, С. 95.

⁴⁶ Закон Української РСР “Про вибори органів народовладдя Української РСР”. Альтернативний проект, Ленінська молодь, 7 вересня 1989, № 107 (6214), С. 1–3.

⁴⁷ Янюк Л. Протистояння чи компроміс, Радянська Україна, 5 вересня 1989, № 204 (20 604), С. 4.

⁴⁸ Обговорюємо законопроекти, Радянська Україна, 15 вересня 1989, № 212 (20 613), С. 1.

⁴⁹ Коцюба О. Спочатку було слово – правове слово. Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990–1994 рр., Київ, 1997, С. 396.

⁵⁰ “До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки”. Відозва Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову, Літературна Україна, 21 вересня 1989, № 38 (4343), С. 4.

⁵¹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Із виступу В. Яворівського на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову. Інформація Львівського обкому КПУ про Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову, арк. 23.

⁵² ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Із виступу С. Головатого на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову. Інформація Львівського обкому КПУ про Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову, арк. 26.

⁵³ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Із виступу Й. Зісельса на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову. Інформація Львівського обкому КПУ про Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову, арк. 36.

⁵⁴ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Із виступу А. Артеменка на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову. Інформація Львівського обкому КПУ про Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову, арк. 26.

⁵⁵ Виступ І. Салія на Установчому з’їзді НРУ. Три дні вісімдесят дев’ятого”. Матеріали Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову, Київ: Українська енциклопедія, 2009, С. 167.

⁵⁶ Виступ С. Конєва на Установчому з’їзді Народного Руху України за перебудову. Три дні вісімдесят дев’ятого. Матеріали Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову, Київ: Українська енциклопедія, 2009, С. 135–136.

⁵⁷ “Про майбутні вибори в республіці”, Відозва Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову, Літературна Україна, 12 жовтня 1989, № 41 (4346), С. 7.

- ⁵⁸ Виступ С. Хмари на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову. Три дні вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, Київ: Українська енциклопедія, 2009, С. 372.
- ⁵⁹ “Про майбутні вибори в республіці”, Відозва Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, Літературна Україна”, 12 жовтня 1989, № 41 (4346), С. 7.
- ⁶⁰ Див.: Закон Української РСР “Про вибори органів народовладдя Української РСР”. Альтернативний проект, Ленінська молодь”, 7 вересня 1989, № 107 (6214), С. 1–3.
- ⁶¹ Обсуждение законопроектов о выборах. Прес-центр ЦК Компартии Украины, Правда Украины, 22 октября 1989, № 243 (14 409), С. 3.
- ⁶² Див., зокрема, звернення народних депутатів СРСР і УРСР до членів Міжрегіональної депутатської групи (“Открытое письмо группы народных депутатов СССР и депутатов Верховного Совета УССР к межрегиональной группе народных депутатов от Украины, Правда Украины, № 189(14 362), 26 августа 1989, С. 2), виступ у пресі голови Київського облвиконкому І. Сидоренка (Сидоренко І. Много неясностей и противоречий, Правда Украины, № 213 (14 379), 16 сентября 1989, С. 2 та ін.
- ⁶³ Наряду или вместо? В альтернативном законе больше недостатков, чем преимуществ, Правда Украины, № 223 (14 389), 28 сентября 1989, С. 3.
- ⁶⁴ Див. Шелоумов Б. Напустили туману... Радянська Україна, 10 жовтня 1989, № 232 (20 633), С. 2.
- ⁶⁵ Мелашенко В. Бачити головну мету. Радянська Україна, 26 вересня 1989, № 221 (20 622), С. 2.
- ⁶⁶ Василенко В., Мартиненко П. Мірою Конституції. Президентське правління чи народнапарламентська республіка Рад?, Радянська Україна, 19 вересня 1989, № 215 (20 616), С. 2.
- ⁶⁷ Гавриш Т. Звільняючись від апатії, Радянська Україна, 13 жовтня 1989, № 235 (20 636), С. 2.
- ⁶⁸ Див., зокрема: Воронин В., Ромака Р. От общественных организаций..., Правда Украины, № 221 (14 387), 26 сентября 1986, С. 3; Корнейчук В. Можно ли “примерить” закон?, Правда Украины, 5 сентября 1989, № 229 (14 345), С. 2; Обсуждение законопроектов о выборах. Прес-центр ЦК Компартии Украины, Правда Украины, 22 октября 1989, № 243 (14 409), С. 3; Ляховчук Ф. К чему нас призывают? Правда Украины, № 192 (14 358), 20 августа 1989, С. 1; Ковальский Б. Плюрализм или диктат? Правда Украины, № 209 (14 375), 12 сентября 1989, С. 2; Горшенев В. Аргументы и политическая культура. Правда Украины, № 207(14 373), 9 сентября 1989, С. 1 та ін.
- ⁶⁹ Сидоренко І. Много неясностей и противоречий, Правда Украины, № 213 (14 379), 16 сентября 1989, С. 2.
- ⁷⁰ Див.: Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.)// Людина і політика, 2003, № 2(26), С. 54.
- ⁷¹ Харитонов Е., Харитонova Л. Спроба узагальнити досвід, Радянська Україна, 12 жовтня 1989, № 234 (20 635), С. 1.
- ⁷² Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України, Київ, 1993, С. 72.
- ⁷³ Обсуждение законопроектов о выборах. Прес-центр ЦК Компартии Украины, Правда Украины, 22 октября 1989, № 243 (14 409), С. 1.
- ⁷⁴ Лист учасників мітингу в Донецьку до Президії Верховної Ради УРСР і Верховної Ради УРСР. У кн.: Русначенко А. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1969–1993. Документи і матеріали, С. 162–163.
- ⁷⁵ Резолюция митинга “Уроки забастовки и предстоящие выборы народных депутатов УССР и местных Советов народных депутатов. У кн.: Русначенко А. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1969–1993. Документи і матеріали, С. 164.
- ⁷⁶ ДАЛО, Спр. 1082, Арк. 26 // Голос Відродження, Видання УГС, Ч. 6, вересень 1989, С. 1.
- ⁷⁷ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Інформація про події 15 жовтня 1989 року. Прес-центр Львівського обкому партії від 18 жовтня 1989, арк. 32.
- ⁷⁸ Інформація, Голос відродження. Видання УГС, ч. 7, жовтень 1989, С. 4.

- ⁷⁹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 525/ Інформація про події 15 жовтня 1989 року. Прес-центр Львівського обкому партії, від 18 жовтня 1989, арк. 32.
- ⁸⁰ ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 1082, Голос відродження. Видання УГС, Інформація. Ч. 6, вересень 1989, С. 1, арк. 26.
- ⁸¹ Мітинги і закони. Інтерв'ю з заступником прокурора УРСР С.Литвинчуком і заст. міністра внутрішніх справ УРСР М.Бурлаковим, Радянська Україна, 5 листопада 1989, № 255 (20 656), С. 4.
- ⁸² Бойко О. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – Київ, 2002, С. 90.
- ⁸³ Матеріали загальноміського мітингу “В інтернаціональній єдності і згуртованості – успіх перебудови”, Радянська Україна, 17 вересня 1989, № 214 (20 615), С. 3.
- ⁸⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), Ф. 1, Оп. 39, Спр. 27, Арк. 16. Про негативні зміни ідеологічної ситуації в області і невідкладні заходи по її оздоровленню від 16.06.1989. Інформація зав. ідеологічного відділу М.Ониськіва.
- ⁸⁵ Крохмальюк В. Знову останнім..., Радянська Україна, 16 лютого 1990, № 38 (20 738), С. 5.
- ⁸⁶ Постанова Пленуму ЦК Компартії України “О т. Івашко В.А.”, Правда України, 29 серпня 1989, № 224 (14 390), С. 1.
- ⁸⁷ Інформація РАТАУ. Узагальнено пропозиції і зауваження. Радянська Україна, 10 жовтня 1989, № 232 (20 633), С. 3.
- ⁸⁸ Узгоджено пропозиції і зауваження, Радянська Україна, 10 жовтня 1989, № 232 (20 633), С. 3.
- ⁸⁹ У Президії Верховної Ради Української РСР”, Радянська Україна, № 242 (20 644), 22 жовтня 1989, С. 4.
- ⁹⁰ Див. Доповідь першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка на пленумі ЦК КПУ 18 жовтня 1989 р., Правда України, 19 жовтня 1989, № 240 (14 406), С. 2.
- ⁹¹ Балковий Б. Зустріч в університеті, Ленінська молодь, 23 вересня 1989, № 116 (6223), С. 1.
- ⁹² Інформація газети “Українське слово” (Париж), 3 грудня 1989, С. 2.
- ⁹³ Засідання Верховної Ради Української РСР, Відомості Верховної Ради Української РСР, № 45, 9 листопада 1989, С. 665.
- ⁹⁴ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 247 (20 648), 27 жовтня 1989, С. 2.
- ⁹⁵ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 247 (20 648), 27 жовтня 1989, С. 3.
- ⁹⁶ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 247 (20 648), 27 жовтня 1989, С. 2.
- ⁹⁷ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 1.
- ⁹⁸ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 2.
- ⁹⁹ “Консолідуємося!” Інтерв'ю народного депутата СРСР Ю.Щербака, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 3.
- ¹⁰⁰ Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 246 (20 647), 26 жовтня 1989, С. 2.
- ¹⁰¹ Декларация об образовании Объединённого фронта трудящихся СССР (www.refegama.ru/txt.php?str).
- ¹⁰² Матеріали Х сесії Верховної Ради Української РСР 11 скликання, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 1.
- ¹⁰³ “Консолідуємося!” Інтерв'ю народного депутата СРСР Ю.Щербака, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 3.
- ¹⁰⁴ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку, Київ, 2002, С. 120.

¹⁰⁵ “Консолідуймося!” Інтерв’ю народного депутата СРСР Ю.Щербака, Радянська Україна, № 248 (20 649), 28 жовтня 1989, С. 3.

¹⁰⁶ Інтерв’ю народного депутата Української РСР Л.Лук’яненка, “Трибуна”, 1990, № 8, С. 40.
*Цю ситуацію відверто описав у своєму листі до редакції “Літературної України” ветеран Компартії із Вінничини Л.Цвигун: “Сільський виборець – це переважно люди похилого віку, які пережили голодомор і репресії Кагановича, Сталіна, Берії, пережили війни, в серйозну політику не вникають, перебувають в залежності від місцевої влади, бо потрібно на плечах і з колгоспного поля принести щось для корови, свині – з городу ж не прогудуєш. Начальство деяке це бачить, але мовчить, а якщо піти проти нього, то можуть прислати міліціонера, комісію, яка обов’язково щось знайде, у тому числі знайде пару пляшок самогонки, яку держать, щоб розплатитись, як оратимуть город, чи привезуть паливо... Як бачимо, все на руку правлячій еліті” (Вогонь, вода і газові труби, або деякі підсумки виборів-90, Інтерв’ю взяли С.Козак та Ю.Пригорницький, Літературна Україна, 12 квітня 1990, № 15 (4372), С. 2). Власне цією “комфортністю” сільських округів і скористалися 13 із 14 працівників ЦК КПУ, які були обрані депутатами в сільській місцевості.

¹⁰⁷ Consulate General of Ukraine in New York, Адреса: www.brama.com/ua-cjnsulate/proclamation.html (“Україна Молода” Г. Скибньовська, 14.07.2001).

¹⁰⁸ Кравчук Л. Маємо те, що маємо, С. 47